

De Volledige Werken van Willem Frederik Hermans

Annemarie Kets & Peter Kegel

Inleiding

Willem Frederik Hermans (1921–1995) staat te boek als een van de belangrijkste Nederlandse auteurs uit de tweede helft van de twintigste eeuw. Met romans als *De donkere kamer van Damokles* (1958) en *Nooit meer slapen* (1966) raakte hij bekend bij het grote publiek, maar ook daarvoor al drukte hij zijn stempel op het culturele leven van zijn tijd. Als redacteur van literaire tijdschriften liet hij zich nadrukkelijk gelden, (voorpublicaties van) de romans *De tranen der acacia's* (1949) en *Ik heb altijd gelijk* (1951) zorgden voor discussies in kranten en tijdschriften en met zijn polemische bijdragen aan allerlei periodieken veroorzaakte hij veel rumoer. Zijn afrekening met de naoorlogse literatoren – in *Mandarijnen op zwavelzuur* (1964) – heeft de literaire canon ingrijpend gewijzigd en zijn poëtische beschouwingen, waarvan enkele, inmiddels klassieke voorbeelden zijn te vinden in *Het sadistische universum* (1964), hebben schrijvers, critici en wetenschappers van opeenvolgende generaties tot voorbeeld gediend. Decennialang bouwde hij aan een veelzijdig oeuvre, dat behalve uit romans, verhalen en beschouwend proza ook bestaat uit gedichten (Hermans debuteerde in 1944 met de bundel *Kussen door een rag van woorden*), toneelteksten en scenario's, letterkundige studies (bijvoorbeeld over Multatuli), fotografie en vertalingen. In totaal gaat het om meer dan honderd zelfstandig verschenen werken; daarnaast zijn er nog vele honderden verspreid gepubliceerde, niet gebundelde artikelen en recensies.¹ Van dit alles zal de komende jaren een wetenschappelijk verantwoorde uitgave verschijnen, bestemd voor een breed publiek. De uitgave wordt vervaardigd door het Constantijn Huygens Instituut voor tekstedities en intellectuele geschiedenis, een onderzoeksinstituut van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen.

Hermans' werkwijze

“Je hebt schrijvers”, aldus Hermans, “die alles vijftig keer opschrijven, bewerken, verscheuren, opnieuw beginnen. . . maar zo gaat het niet bij mij. Ik schrijf betrekkelijk snel. Alleen de incubatietijd is lang: vóór ik met schrijven begin loop ik weken en zelfs maanden te ijsberen en op mijn ideeën te kauwen, ik maak

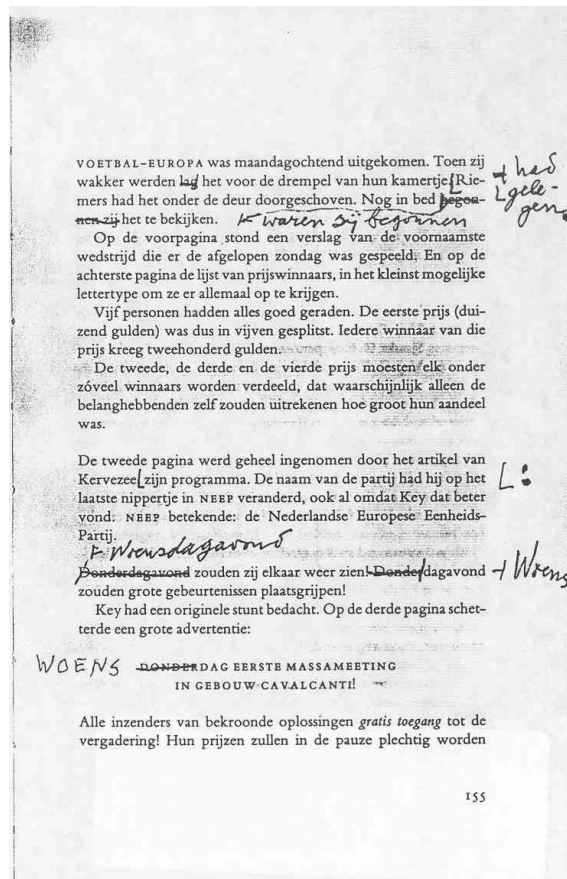
1. Zie hiervoor: *Schrijven is verbluffen. Bibliografie van de verspreide publicaties van Willem Frederik Hermans*. (Delvigne en Janssen, [1996])

dan een miniem schema, en hup, aan het werk!” (Zaal 1977) Een romanschrijver moet niet op inspiratie blijven wachten, vond hij, maar “[snel] schrijven en dan reviseren”. (Jessurun d’Oliveira 1965) Naar eigen zeggen herlas hij een eerste versie nog wel honderd maal, waarbij hij voortdurend verbeteringen aanbracht, variërend van leestekens tot hele zinnen. Het hier afgebeelde typoscript van *De aardappel van de dood* (een voordracht, gehouden op 11 juni 1993 bij de opening van de Moesman-tentoonstelling in het Singermuseum te Laren) [afb. 1] is een van de vele bewaard gebleven documenten, waaruit valt op te maken hoe intensief zo’n bewerking kon zijn. Basis is de doorslag van het typoscript, waarin de auteur in blauwe inkt enkele inhoudelijke varianten heeft aangebracht. Hier en daar gebruikte hij correctielak om kleine stukjes tekst te verwijderen. Op twee plaatsen (bovenaan en halverwege het blad) waren zijn wijzigingen kennelijk zo omvangrijk dat hij de fragmenten nogmaals uittipte, waarna hij de nieuwe versie over de oorspronkelijke tekst heen plakte. En ook die nieuwe versies bevatten weer handschriftelijke verbeteringen. Zelfs wanneer hij zijn kopij had ingeleverd, bleef Hermans – vaak tot ergernis van zijn uitgevers – aan zijn teksten schaven, met als mogelijk gevolg dat er verloop in het zetsel optrad, waardoor soms meerdere pagina’s opnieuw gezet moesten worden, met alle financiële consequenties van dien. “Het is natuurlijk waar”, aldus Hermans in een brief aan uitgever Geert van Oorschot, “dat een auteur vlekkeloze manuscripten zou dienen in te leveren. Maar dan zou hij zijn verhalen tien of twintig maal moeten overtypen en zelfs dan kan [hem] nog, als hij de drukproef krijgt, een verbetering te binnen schieten. Voor sommige auteurs is een manuscript *nooit* volmaakt.”²

Anders dan voor veel andere schrijvers betekende de publicatie van de eerste druk voor Hermans niet dat het schrijfproces definitief was afgesloten: ook in herdrukken bracht hij nog veelvuldig kleine correcties en vaak ook inhoudelijke varianten aan. Van *Ik heb altijd gelijk* bijvoorbeeld verschenen tijdens het leven van de auteur zestien drukken. Zes herdrukken bevatten varianten ten opzichte van voorafgaande drukken, te weten de zevende (1971), achtste (1973), tiende (1979), elfde (1981), veertiende (1986) en zestiende (1993) druk. De gang van zaken bij herdrukken was in het algemeen als volgt: wanneer de oplage van een bepaalde titel uitverkocht dreigde te raken, stuurde de uitgever Hermans een exemplaar van het boek in kwestie, met het verzoek eventuele veranderingen daarin aan te brengen. Hermans bracht vervolgens zijn correcties en varianten ter bestemde plaatse aan, noteerde voorin de nummers van de desbetreffende bladzijden en zond het boek retour als legger voor de herdruk. Ook van *Ik heb altijd gelijk* zijn dergelijke ‘correctie-exemplaren’ bewaard gebleven. De hier afgebeelde pagina uit een van die exemplaren (behorend tot de vijftiende druk) [afb. 2] laat zien hoe Hermans in concreto te werk ging.³ In totaal zijn er van *Ik*

2. Hermans aan Geert van Oorschot, 23 september 1957. (Collectie WFH)

3. Interessant is dat Hermans de wijzigingen in het tijdsverloop aanbracht op instigatie van een lezer, die hem had geschreven: “In de roman (15^e druk, 1989) is sprake van een partij-bijeenkomst, op ‘donderdagavond’ (p. 155). De ‘volgende dag’ (p. 178) zegt Gertie desalniettemin: ‘Maar overmorgenmiddag! Zaterdagmiddag, Lodewijk! Dan zullen we de stad in gaan.’ (p. 205)

afb. 2: Correctie-exemplaar *Ik heb altijd gelijk* (Collectie Uitgeverij Van Oorschot)

heb altijd gelijk elf exemplaren met handschriftelijke correcties overgeleverd, bestemd voor verschillende herdrukken. Verder telt de overlevering van deze roman nog een incomplete, getypte kladversie, een voorpublicatie in het tijdschrift *Podium* (1951) en drukproeven met correcties voor de zevende druk. Binnen het oeuvre van Hermans is dit zeker geen uitzonderlijk geval: het aantal primaire bronnen (de overkoepelende term voor manuscripten, typoscripten, drukproe-

[Vervolg noot 3] Ook op pagina 186 heeft het er alle schijn van dat de verteller denkt dat de donderdag de dag is die op donderdagavond volgt. Als het Lodewijk namelijk 'vanavond' niet lukt om een diploma bij zijn ouders te halen, dan heeft hij in ieder geval 'morgenavond' nog. En zaterdag is een geschikte dag voor de afspraak waarbij hij zijn diploma moet tonen, want dan heeft hij 'in elk geval nog een dag speling'." (L. Hesselink aan Hermans, 3 juli 1991; collectie WFH)

ven, correctie-exemplaren, voorpublicaties in kranten en tijdschriften, drukken enzovoort) loopt in de vele honderden.

Ausgabe letzter Hand

Voor Hermans zelf had alleen de laatste druk van zijn werken recht van bestaan. “Het liefst zou ik willen”, aldus de schrijver, “dat de eerste drukken van mijn boeken, eigenlijk alle drukken tot en met de voorlaatste, spoorloos zouden verdwijnen – door de termieten opgevreten.” (Pam 1983) Gezien deze herhaaldelijk naar voren gebrachte opvatting en gezien Hermans’ hierboven aangeduide werkwijze ligt het voor de hand om de uitgave van de *Volledige Werken* te baseren op de laatste, door de auteur verzorgde druk. Dat lijkt een eenvoudige opgave: de uitgever brengt een ongewijzigde herdruk van de zestiende druk van *Ik heb altijd gelijk* op de markt en zo vervolgens van alle overige titels en klaar zijn de *Volledige Werken*. Dat is echter niet het soort uitgave dat het Constantijn Huygens Instituut voor ogen staat. Ons doel is een wetenschappelijk verantwoorde uitgave voor een algemeen publiek, gemodelleerd naar de eerder door het CHI bezorgde *Volledige Werken* van Louis Couperus (1987–1996; 50 delen). Kern daarvan is een betrouwbare tekst. Daartoe kiest men per titel een basistekst, in het geval van Hermans dus de ‘Ausgabe letzter Hand’. Maar zelfs in de best gecorrigeerde Ausgabe letzter Hand komen, zo blijkt telkens weer, onbedoelde en onopgemerkt gebleven fouten voor, die ergens in het traject van tekstoverdracht en –vermenigvuldiging zijn ontstaan. Het opnieuw zetten van een tekst bijvoorbeeld leidt er vaak toe dat er nieuwe fouten binnensluipen. Dat is ook gebeurd bij de veertiende druk van *Ik heb altijd gelijk*. In de dertiende druk stond nog: “[...] misschien heeft zij de hele reis al aan mij gedacht.” In de veertiende druk maakte de zetter daarvan: “[...] misschien *heef* zij de hele reis al aan mij gedacht”. Ondanks het feit dat zowel de auteur als de uitgeverij gewoon waren de proeven zorgvuldig te corrigeren, heeft deze fout zich tot en met de Ausgabe letzter Hand weten te handhaven. In dit geval betreft het een weliswaar storende, maar ook evidente zetfout, zonder consequenties voor de interpretatie van de context. Maar er zijn ook, zoals hierna zal blijken, lezingen die pas bij nadere beschouwing corrupt blijken te zijn en die bovendien ongewenste gevolgen kunnen hebben voor de betekenistoekenning.

Het streven is om alle, eenvoudige en complexe, corrupties op te sporen en te verbeteren. Het kritisch doorlezen van de basistekst is hiervoor niet voldoende: niet alleen de auteur en de correctoren van de uitgeverij kunnen fouten over het hoofd zien, voor editoren geldt uiteraard hetzelfde. Alleen een nauwgezette woord-voor-woordvergelijking van de Ausgabe letzter Hand met de voorafgaande versies brengt onjuiste lezingen aan het licht, biedt in veel gevallen een verklaring voor het ontstaan van een corruptie en wijst de weg naar de juiste lezing. Het zal duidelijk zijn dat dit een enorme hoeveelheid (monniken)werk met zich meebrengt. Bij de al genoemde Couperuseditie werd de collatie nog handmatig verricht. Dat was mogelijk omdat het aantal bronnen relatief beperkt was: in vrijwel alle gevallen diende de eerste druk als basistekst (Couperus bemoeide

zich namelijk niet met herdrukken) en was het aantal vroegere versies dus gering. In het geval van Hermans is handmatige collatie, gezien de hoeveelheid teksten en versies van teksten, uitgesloten. Alle drukken en herdrukken zijn bij elkaar goed voor meer dan 50.000 pagina's.⁴ Alleen door de inzet van eigentijdse technologieën is het in dit geval mogelijk om op wetenschappelijk verantwoorde wijze tekstkritiek uit te oefenen.

Elektronische tekstvergelijking

Voor het onderzoek van de talrijke primaire bronnen wordt gebruik gemaakt van het softwareprogramma Collate. Dit tekstvergelijgingsprogramma van de Engelse mediëvist en Chaucer-specialist Peter Robinson is oorspronkelijk ontwikkeld voor de automatische collatie van middeleeuwse manuscripten. Door middel van een aantal kleine aanpassingen kan Collate geschikt gemaakt worden voor tekstkritisch onderzoek van moderne, gedrukte, teksten. Daarnaast moet nog aan twee belangrijke voorwaarden worden voldaan. In de eerste plaats is het noodzakelijk dat alle voor het onderzoek benodigde materiaal in elektronische vorm beschikbaar is. Bovendien moeten alle elektronische tekstbestanden van gedetailleerde codes worden voorzien, opdat Collate de gegevens goed kan verwerken.

In een reeds afgeronde fase van het project zijn alle voor het onderzoek benodigde drukken gedigitaliseerd. Bij dit digitaliseringstraject is gebruik gemaakt van de expertise van twee partnerinstituten. Allereerst zijn alle teksten op microfilm gezet door specialisten van de Koninklijke Bibliotheek, waar vanwege het Metamorfoze-project al veel ervaring met de verfilming van uiteenlopend materiaal aanwezig is.⁵ Microverfilming die de basis vormt voor digitalisering moet voldoen aan zeer hoge kwaliteitsstandaarden. Alle afwijkingen op de film leiden immers tot problemen bij de latere elektronische tekenherkenning. Bij de vervaardiging van de films voor het Hermans-project zijn daarom specifieke, gedetailleerde procedures vastgesteld.

Bij de digitalisering van het verfilmde materiaal is vervolgens samengewerkt met het Nederlands Instituut voor Wetenschappelijke Informatiediensten (NIWI).⁶ Van alle afzonderlijke tekstopagina's zijn afbeeldingen (scans) vervaardigd. Deze afbeeldingen zijn daarna met OCR-software (OCR staat voor Optical Character Recognition) omgezet naar computerleesbare tekst. Alhoewel het digitaliseren van moderne, 20^e eeuwse boekdrukken in beginsel niet erg problematisch lijkt, zijn er in de praktijk toch een aantal complicaties. Onder andere

4. De primaire bibliografie *Het bibliografische universum van Willem Frederik Hermans* (Janssen en Van Stek, 2000) is uitgangspunt geweest voor het vaststellen van het voor onderzoek relevante primaire materiaal. De bibliografie geeft een overzicht van alle afzonderlijk verschenen werken van Hermans: in totaal zijn dat bijna 500 drukken.

5. Meer informatie over het Metamorfoze-project is te vinden op de website van het project: <http://www.kb.nl/coop/metamorfoze/>

6. Een overzicht van de dienstverlening van het NIWI is te vinden op de website van het instituut: <http://www.niwi.knaw.nl/>

beschadigingen in het zetsel van boekdrukken, slechte reproducties bij offset-drukken of het gebruik van minder courante lettertypen hebben een negatieve invloed op de kwaliteit van de OCR-teksten. Om goede resultaten te bereiken is het nodig om per tekst of zelfs per druk de instellingen van de softwareprogramma's, of de keuze van de te gebruiken OCR-software, aan te passen.

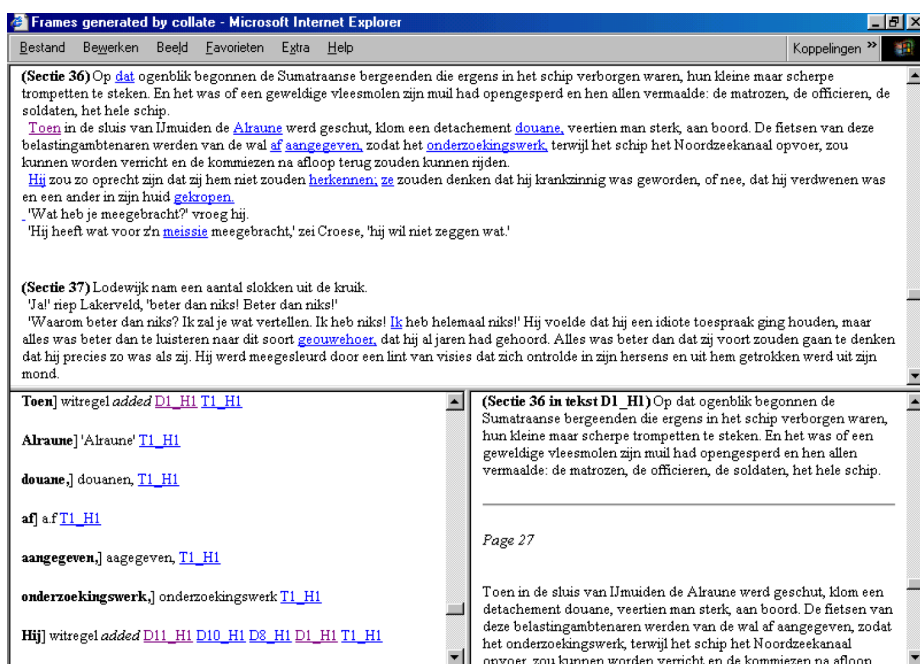
Voordat de tekstvergelijking met Collate kan plaatsvinden, volgt de tweede belangrijke fase, de codering van de elektronische teksten. Bij alle drukken van een tekst worden structuurkenmerken (alinea's, witregels, etc.) en typografische informatie met inhoudelijke betekenis (zoals cursiveringen en koppeltekens) van speciale codes voorzien. Bovendien wordt meta-informatie aan de tekst toegevoegd die Collate nodig heeft voor de tekstvergelijking. Dit codeertraject is zoveel mogelijk geautomatiseerd.

Collate kan zeer veel teksten of tekstdelen razendsnel met elkaar vergelijken. Binnen enkele minuten kunnen alle verschillen tussen de drukken en/of voorpublicaties van een tekst inzichtelijk gemaakt worden. Groot voordeel van Collate is de flexibiliteit van het programma. Zo kan de tekst die het startpunt vormt van het vergelijkingsonderzoek naar believen worden ingesteld: de eerste druk kan uitgangspunt voor de tekstvergelijking zijn, maar ook de Ausgabe letzter Hand. Voor de weergave van varianten heeft Collate verschillende mogelijkheden: details uit de tekstgeschiedenis (bijvoorbeeld interpunctievarianten) kunnen uit de presentatie van de varianten worden gefilterd. Het programma kent verschillende presentatievormen, waarvan de mogelijkheid van een full-text weergave van basistekst, inclusief varianten, apparaat, en doorverwijzingen naar de afzonderlijke drukken, een heel belangrijke is. Voor zo'n weergave zet Collate de tekstbestanden om naar HTML, de standaard opmaaktaal van talloze internetpagina's. Die HTML-bestanden kunnen vervolgens worden bekeken in een browser.

Een voorbeeld: *Ik heb altijd gelijk*

Afbeelding 3 toont een fragment van het eerste hoofdstuk van *Ik heb altijd gelijk*. De presentatie via de internetbrowser is ingedeeld in drie frames. Het bovenste venster geeft de basistekst weer, met daarin onderstreept alle varianten. Het venster linksonder is een lemma-apparaat van de varianten en in het derde frame kan de oorspronkelijke context van de varianten worden geraadpleegd. Een dussdanige presentatie van de gedrukte bronnen en hun onderlinge relaties vergemakkelijkt de analyse van het materiaal voor de editeur aanzienlijk. Alle veranderingen die de tekst in de loop der tijd heeft ondergaan kunnen tot in detail worden bestudeerd: de herzieningen die Hermans in de verschillende drukken aanbracht kunnen stuk voor stuk worden gereconstrueerd en de tekstcorrupties worden zichtbaar.

Het voorbeeld laat zo'n corruptie zien. Het lemma-apparaat met de varianten verwijst twee keer naar 'toegevoegde' witregels in eerdere drukken, die niet meer voorkomen in de basistekst. Het eerste geval betreft de alinea die begint met "Toen in de sluis van IJmuiden de Alraune werd geschut, [...]". De eerste druk

afb. 3: Een deel van de HTML-presentatie van *Ik heb altijd gelijk*, inclusief varianten. Het grote aantal varianten wordt in dit geval veroorzaakt door de verschillen van de boekdrukken met de voorpublicatie in *Podium 7* (1951)

(in de afbeelding het frame rechtsonder) had aan het einde van de pagina een witregel om een scèneovergang aan te duiden. Bij het opnieuw zetten van de tekst voor de zevende druk uit 1971 heeft de zetter deze witregel over het hoofd gezien, waardoor de markering van de *opening* van de scène verdween. In latere drukken is deze fout niet meer hersteld. Jaren later, bij de vervaardiging van het nieuwe zetsel voor de veertiende druk uit 1986, ging het opnieuw mis: dit keer werd de witregel die in de drukken zeven tot en met dertien het *slot* van de scène aangaf, over het hoofd gezien.

Het gevolg is dat een zelfstandige scène, die in tegenstelling tot de voorafgaande en volgende scène algemeen beschrijvend is en waarbij niet vanuit Lodewijk wordt gefocaliseerd, niet meer als zodanig herkenbaar is in de basistekst. Dankzij de elektronische collatie kunnen dergelijke ingewikkelde gevallen van 'tekstvervuiling', die ook interpretatieve gevolgen hebben, worden opgespoord. Bij de tekstconstitutie, dat wil zeggen het omzetten van de basistekst naar de leestekst, worden deze corrupties hersteld. Alle ingrepen van de editoren worden in de editie verantwoord.

Toekomstperspectief?

De digitale beschikbaarheid van alle gegevens maakt, naast het verrichten van tekstkritisch onderzoek in een grotendeels elektronische omgeving, ook een elektronische verslaglegging van dat onderzoek mogelijk. Om een dergelijk gebruik van de digitale teksten te optimaliseren, is Collate zodanig aangepast dat alle gegevens in een XML-documentstructuur gegenereerd kunnen worden. XML (Extensible Markup Language), dat kan worden gezien als een gespecificeerde uitwerking van HTML, stelt onderzoekers in staat om documenten op de meest uiteenlopende manieren te voorzien van extra informatie.⁷ Gegevens die direct betrekking hebben op de primaire teksten, zoals de verantwoording van tekstingrepen door de editoren, worden in de elektronische bestanden gedocumenteerd. Bibliografische informatie kan systematisch worden opgebouwd en geïntegreerd met andere onderzoeksgegevens. Ook archiefgegevens (bijvoorbeeld brieffragmenten) kunnen worden opgenomen in de elektronische documentatie. Een XML-structuur biedt bovendien mogelijkheden voor de vervaardiging van een (overkoepelend) elektronisch register en het aanbrengen van annotaties (bijvoorbeeld bij persoonsnamen). Ten slotte maakt elektronische documentatie een betere controle op het werk van de editoren mogelijk: werkzaamheden en beslismomenten kunnen beter dan voorheen inzichtelijk worden gemaakt.

Alle registratie dient in eerste instantie onderzoeksdoeleinden. De *Volledige Werken* zullen als boeken verschijnen, en niet elektronisch worden gepubliceerd. Bij de start van het project is wel bepaald om de kopij elektronisch aan te leveren. Ook in die context is opslag van de informatie in XML het beste alternatief, aangezien daarbij langdurige houdbaarheid van de digitale data gewaarborgd is. Overigens ligt het wel in de bedoeling om (deel)resultaten van het onderzoek via het internet openbaar te maken. Wat daarbij wel en niet wenselijk en haalbaar is wordt op dit moment nog onderzocht.

Archiefonderzoek

Vanaf het begin van zijn literaire loopbaan heeft Hermans alle relevante correspondenties en andere bescheiden (zoals contracten) bewaard en geordend. Bij zijn overlijden, ruim vijftig jaar later, besloeg zijn archief zo'n dertig strekkende meter en telde het vele duizenden documenten, waaronder talloze brieven van en aan uitgevers, tijdschriftredacteuren, literaire vrienden en lezers. De waarde van dit archief (dat slechts voor een beperkt aantal onderzoekers, onder wie de editoren van de *Volledige Werken*, toegankelijk is) valt moeilijk te overschatten. Het geeft inzicht in de totstandkoming van Hermans' boeken en in de mate waarin hij zich met bepaalde (her)drukken heeft beziggehouden. Interessant zijn de brieven die licht werpen op het creatieve proces, bijvoorbeeld bij de samenstelling van verhalenbundels of bij het aanbrengen van bepaalde varianten en

7. Meer uitleg over de technische achtergronden bij het gebruik van XML (en TEI) is te vinden in: Boot en Stronks 2002, met name in de derde paragraaf van hun artikel.

correcties, en op de overwegingen die daarbij een rol hebben gespeeld. Hermans' privé-archief, waarvan de ontginning momenteel in volle gang is, vormt de belangrijkste bron voor het nawoord dat in elk deel van de *Volledige Werken* zal verschijnen. Vast onderdeel daarvan is de beschrijving van de ontstaans- en publicatiegeschiedenis van Hermans' werken, vanaf de eerste manifestatie (bijvoorbeeld een vermelding in een brief) tot en met de laatste tijdens het leven van de auteur verschenen druk. Ter illustratie volgen enkele momenten uit de periode tot aan de verschijning van de eerste druk van *Ik heb altijd gelijk*, op basis van gegevens uit het privé-archief.

De genese van deze roman (die overigens oorspronkelijk *Zuster en Superego* was genaamd) verliep volgens de auteur zelf moeizaam, meer dan eens vroeg hij zich vertwijfeld af of hij het niveau van zijn eerdere boeken wel zou kunnen evenaren. Naar eigen zeggen had hij nog nooit zoveel tijd aan een geschrift besteed. Anders dan bij *Conserve* (1947) en *De tranen der acacia's* – boeken die hij “zómaar direct opgetypt” had⁸ – schreef hij *Ik heb altijd gelijk* eerst in het klad. Half mei 1951 – Hermans was toen ruim vijf maanden met zijn nieuwe boek bezig – liet hij Van Oorschot weten dat hij “per 24 uur geen minuut ergens anders aan [dacht]”. Hij hoopte half juni klaar te zijn, maar: “[het] is net de oorlog in Korea: een stukje schrijven, een stukje verscheuren”.⁹ “Dank zij enige gelukkige invallen”, aldus Hermans,¹⁰ bleek het toch nog mogelijk de kopij binnen redelijke tijd te voltooien: eind juni 1951 stuurde hij zijn manuscript aan Van Oorschot.

Kort daarvoor was in het literaire tijdschrift *Podium* het eerste hoofdstuk van *Ik heb altijd gelijk* verschenen. Zoals bekend werd Hermans wegens deze voorpublicatie aangeklaagd wegens belediging van de katholieke bevolkingsgroep, een beschuldiging waarvan hij overigens tot tweemaal toe werd vrijgesproken. Helemaal onverwacht kan deze aanklacht voor Hermans en Van Oorschot niet zijn gekomen. Van Oorschot namelijk had zich het hoofd gebroken over de vraag hoe hij Hermans' nieuwste boek aan de man zou moeten brengen. Zijn inschatting was dat het boek alleen zou verkopen als er rumoer over zou ontstaan en daarom stelde hij Hermans voor om reeds bij de aanbieding iedereen in het harnas te jagen. In het aanbiedingsprospectus wilde hij de volgende slagzinnen opnemen:

‘verboden voor katholieken.’

‘(te) vies voor protestanten.’

‘gebrek aan ethiek voor vrijzinnigen’

‘tòch onfatsoenlijk zelfs voor socialisten en ongelovigen!’

De Bond zonder Naam of i.d.

Koopt en leest dit boek, als u durft!!¹¹

8. Hermans aan Geert van Oorschot, 14 mei 1951. (Collectie WFH)

9. Hermans aan Geert van Oorschot, 18 mei 1951. (Collectie WFH)

10. Hermans aan Geert van Oorschot, 11 juni 1951. (Collectie WFH)

11. Geert van Oorschot aan Hermans, 26 juni 1951. (Collectie WFH; ook in Maas 2002)

Hermans was het in grote lijnen met Van Oorschots propagandaplannen eens, maar plaatste ook enkele interessante kanttekeningen – interessant, omdat ze iets laten zien van zijn intenties met dit boek. “Ten eerste”, antwoordde hij Van Oorschot, “lijkt het mij niet goed werkelijk *alle* groepen in Nederland op te hitsen, hoewel het boek in feite wel praktisch anti alles is. Maar het meeste vuil heb ik over de katholieken uitgestort, dus het is misschien handig in de propaganda actie de natuurlijke vijanden van de katholieken een beetje te sparen. Dan vinden die het boek misschien mooi. [...]”

Verder worden ook de communisten bevuild. Dat kun je natuurlijk in de propaganda actie gebruiken. Maar in feite is *Ik heb altijd gelijk* anti-humanistisch. Daarover kun je beter zwijgen. Als iemand het merkt, tant mieux, maar de humanisten zijn over het algemeen zo dom, dat ze dit niet zo gauw in de gaten zullen krijgen. Op dezelfde manier kun je ook de socialisten, protestanten en liberalen sparen. De kopers moeten toch ergens vandaankomen?”¹²

Van Oorschot was gewoon om nieuwe titels uit zijn fonds zelf bij de boekhandelaren te introduceren. Bij *Ik heb altijd gelijk* ging dat niet zonder slag of stoot. De aanbieding was, in zijn eigen woorden, “een hard karwei. ‘Als je er aan knijpt, druipt de modder er uit’ zeide een boekverkoper mij. Ik nodigde hem terstond uit het te demonstreren. Toen... ruzie. De Moderne Boekhandel in de Leidsestraat weigerde ook maar 1 ex. te kopen. Zo zijn er meer.”¹³ In dezelfde periode dat Van Oorschot de Nederlandse boekhandels afreisde vond de productie van *Ik heb altijd gelijk* plaats: begin augustus lag de kopij bij de zetter, de proeven gingen naar Hermans die de correctie voor zijn rekening nam. Of hij ook zelf de revisie verzorgde is vooralsnog onduidelijk: waarschijnlijk moest hij dat, vanwege een langdurige reis naar Spanje (september-oktober) aan een corrector overlaten. Half november 1951 kwam het boek in de handel.

Ten slotte

Hermans’ *Volledige Werken* zullen verschijnen in verzamelbanden, in totaal ca. 23, elk van 800 tot 1000 pagina’s. De banden worden ingedeeld naar genre – te weten: Romans, Verhalen & Novellen, Gedichten, Toneelteksten & Scenario’s, Beschouwend Proza, Beeldend Werk, Werk van Anderen (vertalingen, bloemlezing e.d.) en Ongebundeld Werk –, met daarbinnen een chronologische ordening. De boeken zullen worden uitgegeven door Uitgeverij De Bezige Bij te Amsterdam. Met de publicatie zal worden gestart wanneer de noodzakelijke voorbereidingen (zoals het archiefonderzoek) zijn afgerond en wanneer er een stuwmeer aan kopij is aangelegd, waaruit kan worden geput zodat de publicatie met een vaste regelmaat kan worden voortgezet.

12. Hermans aan Geert van Oorschot, 29 juni 1951. (Collectie WFH)

13. Geert van Oorschot aan Hermans, 24 augustus 1951. (Collectie WFH; ook in Maas 2002)

Literatuuropgave

- Boot en Stronks 2002 – Peter Boot en Els Stronks, “Digitale edities en letterenonderzoek, een verkenning”, in: *Neerlandistiek.nl*, 02.08.
(<http://www.neerlandistiek.nl/02/08/index.html>)
- Delvigne en Janssen 1996 – Rob Delvigne en Frans A. Janssen (eds.), *Schrijven is verbluffen. Bibliografie van de verspreide publicaties van Willem Frederik Hermans*. Amsterdam [1996].
- Janssen en Van Stek 2000 – Frans A. Janssen en Sonja van Stek (eds.), *Het bibliografische universum van Willem Frederik Hermans; bibliografie van de afzonderlijke werken*. Amsterdam/Den Haag 2000.
- Jessurun d'Oliveira 1965 – H.U. Jessurun d'Oliveira, *Scheppen riep hij gaat van Au*. Amsterdam 1965, p. 21.
- Maas 2002 – Nop Maas, ‘“Een harde kei in de Nederlandse fatsoensvyver”. Brieven van G.A. van Oorschot aan W.F. Hermans.’, in: *Tirade* 396 (2002), p. 375-392.
- Pam 1983 – Max Pam, “Ik ben een dominee met een lege kerk.”, in: Frans A. Janssen (red.), *Scheppend nihilisme. Interviews met Willem Frederik Hermans*. Amsterdam 1983, p. 337.
- Zaal 1977 – Wim Zaal, “Hoe sterk is de eenzame schrijver?”, in: *Elseviers magazine*, 26 maart 1977.